

ANKARA HACI BAYRAM CAMİSİ ONARIMLARI ÜZERİNE*

Bekir ESKİCİ**

ÖZET

Hacı Bayram Camisi, Ankara'nın Ulus semtinde, Augustus (Ogüst) Mabedi'nin hemen yanı başında yer alır. Çeşitli devirlerde geçirdiği onarım ve ilavelerle bugüne ulaşan Cami'nin ana mekânı, derinlemesine dikdörtgen planlı, düz ahşap tavanlı ve kırma çatılı bir kuruluşa sahiptir. Tavanı Ankara'nın geç devir camileri için tipik olan kasetleme işçiliğine sahiptir. Dâhildeki ahşap üzerine boyalı süslemeleri, çinileri ve alçı mihrabıyla Ankara'nın en güzel camilerinden biri olarak önem kazanır.

İlk inşaa tarihi 15. yüzyıla uzanan Cami 18. – 19. yüzyıllarda ve Cumhuriyet döneminde esaslı onarımlar görmüş; yapılan eklerle asli bünyesinde önemli değişikliklere uğramıştır. Cami en son 2011 yılında Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından yenilenip genişletilerek tekrar ibadete açılmıştır. Özellikle son 80 yıl içerisinde cemaat kapasitesini arttırmak amacıyla yapılan düzenlemeler ve ilaveler caminin ve çevresinin çehresini değiştirmiş; mimarî kuruluşu ve tarihinden gelen bilgi bütünlüğünün zedelenmesine neden olmuştur.

Bütün bu olumsuzluklara karşın, 2011 yılı onarımları sırasında yapı üzerinde bilimsel esaslara uygun müdahaleler de gerçekleştirilmiştir. İç mekândaki ahşap elemanlar, kalemişleri ve çini kaplamalar özgün bütünlüklerini bozmadan ve değiştirmeden temizlenip sağlamlaştırılmış; kadınlar mahfilindeki yağlı boya ile kapatılmış özgün kalemişi süslemelerin ortaya çıkartılması sağlanmıştır.

Yukarıda kısaca özetlenen bu çalışma, yapı üzerinde ve çevresinde değişik zamanlarda gerçekleştirilmiş onarım ve değişiklikleri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: ahşap tavan, çini, boyalı süslemeler, onarım, çevre düzenleme

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma Ve Onarım Bölümü, El-mek: bekireskici01@gmail.com

ON THE RESTORATIONS OF ANKARA HACI BAYRAM MOSQUE

ABSTRACT

Hacı Bayram Mosque is located in Ulus district of Ankara, right besides the Augustus Temple. The main space of the mosque that survived until today, has a lengthwise rectangular foundation with a plain wooden ceiling and a hipped roof. Its ceiling has casseting-craft which is typical for the late period mosques of Ankara. It gains importance as one of the most beautiful mosques of Ankara with its interior wooden decorations, tiles and plaster *mihrab*.

The mosque, which dates back to the 15th century has been restored in the 18th – 19th centuries and in the republican period and its original structure was subject to a significant change with the annexes constructed. The mosque was lastly renovated, enlarged and opened to worship by Ankara Metropolitan Municipality in 2011. Especially the adjustments and the additions made during the last 80 years to increase the community capacity of the mosque have changed the outlook of the mosque and its surrounding; and caused harm on the unity of knowledge rooted in its architectural foundation and history.

Despite all these problems, during the 2011 restorations there were scientific interventions on the building as well. The wooden elements, hand-carves and tile coatings of the interior were cleaned and stabilized; in the women's section the original hand-carved decorations coated with oil-paint were exposed.

This work, briefly summarized above, critically evaluates the restorations and changes made to this structure and its surrounding at various times.

Key Words: wooden ceiling, tile, painted engravings, restoration, landscaping

I- Giriş

Hacı Bayram Camisi, Ankara'nın Ulus semtinde, Augustus (Ogüst) Mabedi'nin hemen yanı başında yer alır (Foto. 1). Çeşitli devirlerde geçirdiği onarım ve ilavelerle bugüne ulaşan Cami'nin ana mekânı, derinlemesine dikdörtgen planlı, düz ahşap tavanlı ve kırma çatılı bir kuruluşa sahiptir¹(Şekil 1 - 2). Duvarları tuğla olan yapı Ankara'nın en büyük camilerinden biri olarak önem kazanır. Cami, adını avlusundaki Hacı Bayram Veli Türbesi'nden alır. Güney duvarına bitişik olan türbe, 1429 yılında yapılmıştır². Kare planlı, sekizgen tamburlu türbenin üzeri kubbe ile örtülüdür. 1427 yılında inşa edildiği kabul edilen Cami, Bayramiyye Tarikatı'nın kurucusu Hacı Bayram Veli Hazretlerinin 1429 yılındaki vefatı ve yanındaki türbeye definin

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gönül Öney (1971), *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara., s. 66 - 69 ; Ekrem Hakkı Ayverdi (1972), *Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806-855 (1403 – 1451), İstanbul*, s. 241 – 242 ; İbrahim Hakkı Konyalı (1978), *Ankara Camileri*, Ankara, s. 39 - 43. ; Anonim (1983), *Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler*, I, (2. Baskı), Ankara, s.364

² Öney 1971: 114 - 116

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

ardından asırlarca önemli bir ziyaret merkezi haline gelmiştir³. Caminin avlusunda ayrıca 18. yüzyıla ait Osman Fazıl Paşa türbesi bulunmaktadır⁴.

Cami, doğusunda bir Roma harabesi olan Ogüst Mabedi'nin duvarına, güneyde Hacı Bayram Türbesine dayanır (Foto. 2, 3). Kuzey ve batı yönlerde sonradan yapılan revaklı eklentilerle ana mekân genişletilmiştir. Kare kaideli, silindirik gövdeli ve iki şerefeli minare türbenin güneydoğu duvarında yükselir. Minarenin kaidesi taş, gövdesi tuğladır. Caminin asıl ibadet mekânının altında, tavanı ahşap hatıllarla desteklenmiş, muhtemelen yapının ilk evresine (15. yy) ait, koridor ve küçük odacıklardan (zikir odası) oluşan "Çilehane" bulunur. Buraya, caminin doğu duvarındaki kapıdan inilen bir merdivenle girilir. Cami, avlusundaki türbeler, harimin altındaki çilehane, bugün mevcut olmayan hazire ve 1972 yılında cami çevresi açılırken yıkılmış zaviyesiyle birlikte bir külliye olarak değerlendirilir⁵.

Caminin ana mekânını çevreleyen dış cephelerde alttakiler büyük üsttekiler küçük olmak üzere sivri kemerli pencereler sıralanır. Batı yöndeki revaklı eklenti sonradan kapatılıp iç mekâna dâhil edilmiştir. Bu kısmın güneye bakan duvarında yeşil sırlı tuğladan sülüs yazı ile "Kelime-i Tevhid" yazılıdır. Tek sahanlı iç mekân ahşap tavanlıdır. Tavan Ankara'nın geç devir camileri için tipik olan kasetleme işçiliğine sahiptir. Tavanı kenarlarda çeşitli çiçek desenleriyle süslü bir pervaz dolanır. Benzer süslemeler ahşap olan pencere çerçevelerinde de görülür. Kuzeyde ahşap kadınlar mahfili yer alır. Duvarlar pencere üstlerine kadar çoğu yenilenmiş olan çinilerle kaplıdır. Müezzin mahfilinin altındaki eski çiniler günümüze kısmen sağlam olarak ulaşmıştır. Bunların 18. y.y. ait Kütahya işi olduğu sanılmaktadır⁶. Kalıplama tekniği ile yapılmış olan mukarnas nişli alçı mihrap sonradan kat kat boyanmıştır. Ahşap minber taklit künde kari tekniği ile yapılmış olup boyalı süslemelere sahiptir.

Caminin içindeki boyalı ahşap süslemelerin Nakkaş Mustafa'ya ait olduğu söylene de⁷, yapı üzerinde bunu doğrulayan bilgiye rastlanmamıştır.

Caminin ilk yapılış tarihi H.831/ M.1427 olarak kabul edilir⁸. Güney duvarındaki pencere üzerinde yer alan kitabelere göre, H.1126/ M.1714 yılında esaslı bir onarım gördüğü anlaşılmaktadır⁹. Öney, tavan süslemeleri, mihrap-minber işçiliği, müezzin mahfili altındaki çinileri ile yapının 17. yüzyılın sonu veya 18.yüzyılın başlarında yapılmış olması gerektiğini ileri sürmektedir¹⁰. Mihrab, şekil ve üslub bakımından 1713 tarihli Leblebecioğlu Camii mihrabıyla aynı özellikler gösterir¹¹.

³ Anonim (1995), **Ankara Vilayeti Salnamesi 1325 (1907)**, Ankara, s. 98, 99 ; Öney 1971: 66, 116

⁴ Öney 1971: 119

⁵ Abdülkerim Erdoğan – Gökçe Günel - Ali Kılıcı (2007), **Osmanlı'da Ankara**, Ankara, 137

⁶ Öney 1971: 67

⁷ Nurettin Can Güleklî (1948), **Ankara, Tarih, Arkeoloji, Ankara**, s.118 ; Öney 1971: 67

Hacı Bayram Camisi'ndeki ahşap üzerine yapılmış kalemlerinin 17. 18.yüzyıllara tarihlenen ve süslemeleri Nakkaş Mustafa tarafından yapıldığı ileri sürülen Zincirli Camisi ve Ağaçayak Camisi (Öney 1971: 84) üslubuna yakın bir üsluba sahip olması Ankara'da bu tarihlerde parlak bir nakkaşlık geleneğinin varlığına işaret etmektedir.

⁸ Yapılış tarihini veren kitabesi olmamakla birlikte, caminin Hacı Bayram - ı Veli'nin vefatından (M. 1429) iki sene önce inşa edildiği kabul edilir. Bkz. Güleklî 1948: 118 ; Konyalı 1978: 42 ; Öney 1971: 66 ; Anonim 1983: 364. Ayrıca bkz., Sevgi Aktüre (1984), "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", **Tarih İçinde Ankara**, (Eylül 1981 Seminer Bildirileri), Ankara, s. 1 - 47 (s. 19) ; Rifat Özdemir (1986), **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, s.50 ; Özer Ergenç (1995), **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara, s.24.

⁹ Kitabede Hacı Bayram Veli neslinden Şeyh Mehmet Baba'nın harap olan camiye tamir ettirdiği yazılıdır. Bkz. M. Yusuf. Akyurt (1942), **Türk İslam Kitabeleri**, Birinci Kısım Ankara Kitabeleri, s. 18 - 19 ; Güleklî 1948: 117 - 118 ; Konyalı 1978: 40 ; Öney 1971: 68 ; Ayverdi 1972: 241 - 242

¹⁰ Öney 1971: 69

¹¹ Bekir Eskici (2001), **Ankara Mihrabları**, Ankara, s.127.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

II. Yapıdaki Onarım Ve Değişiklikler

II.1. Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Onarımları

İnşa tarihi 15. yüzyılın ikinci çeyreğine uzanan Caminin 18. – 19. yüzyıllarda ve Cumhuriyet döneminde esaslı onarımlar gördüğü; yapılan eklerle aslı bünyesinde önemli değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. Güney duvarındaki kitabelere göre, Cami'nin 1714 yılında Hacı Bayram Veli'nin torunlarından Mehmet Baba tarafından tamir ettirildiği biliniyor. 1941 yılında da Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından¹² restore edilen cami ve külliyesi en son Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından yenilenmiş ve 14 Şubat 2011 tarihi itibarıyla ibadete açılmıştır.

Bugünkü şekliyle yapının ilk halinden (birinci evresinden) neredeyse eser bile günümüze ulaşamamış; mevcut üst yapı öğeleri bütünüyle sonraki evrelerden kalmıştır. Asıl mekânın altındaki Çilehanenin ilk yapı evresiyle ilişkilendirilmesi mümkündür (Foto. 4). Bunun üzerinde yükselen tuğla duvarlı asıl ibadet mekânı büyük ölçüde 18. yüzyıl onarımlarıyla ana şeklini almıştır. Bugün kapatılıp camiye dâhil edilen batı yöndeki revaklı geçit de 18. yüzyıl onarımları sırasında ilave edilmiş olmalıdır.

Yapı üzerindeki onarım ve değişikliklerin 19. ve 20. yüzyıllarda da devam ettiği, eski fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Bu fotoğraflarda, dış duvarların bütünüyle sıvalı olduğu, caminin doğu yönünde, içinde nitelikli mezar taşları bulunan hazireye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 5, 6). İç mekânda ise pencere kemer ve alınlıklarında “s” kıvrımlı soyut bitkisel motiflerden oluşan “barok” karakterli süslemeler dikkati çekmekte; çini kaplamaların ikinci pencere seviyelerine kadar yükseldiği görülmektedir.

1941 yılında Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından yürütülen onarımlarda, duvarların üst kısımlarındaki çini kaplamaların alt pencere seviyelerine kadar kaldırıldığı; pencere çevrelerindeki “barok” karakterli süslemelerin ayıklandığı, dış sıvaların bütünüyle raspa edildiği anlaşılmaktadır (Foto. 5). Duvarların üst kısımlarından sökülen çinilerin bir kısmının ise kadınlar mahfilinin altındaki boş duvar yüzeylerine kaplanmış olduğunu eski fotoğraflardan tespit etmek mümkündür (Foto. 6). Batı yöndeki revaklı geçidin kapatılarak iç mekâna dâhil edilmesi ve kuzeyine betonarme bir son cemaat yerinin ilavesi de bu dönemde olmuştur (Foto. 7, 8). Pencereilerin şekilleri ve boyutları da büyük ölçüde değiştirilmiş, dikdörtgen biçimli üst pencereler sivri kemerli formlara dönüşmüştür. Yine bu dönemde hazirenin kaldırılarak avlu haline dönüştürüldüğü, mezarların çoğunun Tacettin Camisi mezarlığına taşındığı bilinmektedir¹³. Bu arada, iç mekânda tavan ve pencere pervazlarındaki boyalı süslemeler elden geçirilmiş; duvarlardaki sıva üzerine boyalı süslemeler yenilenmiş; özellikle ahşaptan kadınlar mahfilindeki kalemişlerinin üzerleri düz yağlı boya (kahverengi) ile boyanarak kapatılmıştır.

1970 yılında, 1941 yılı onarımlarında yapılan betonarme eklenti dıştan tuğla kaplanarak cami bünyesine uydurulmuş; böylece bu bölüme yapının eki değil de özgün bir unsuruymuş gibi nitelik kazandırılmıştır¹⁴ (Foto. 9). Yine bu tarihlerde, cami derneği tarafınca yapının kuzeyine yer altında olmak üzere tuvalet, tuvaletin üzerine Kur'an Kursu binası, bunun önüne şadırvan ve abdest alma yeri; caminin kuzeydoğusuna bir kütüphane ve imam odası yapılmıştır. Yani, 1970'li yıllarda yapı ve çevresi bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün izni, bir kısmı da izinsiz olmak üzere niteliksiz ek ve binalarla kuşatılmıştır.

¹² Ayverdi 1972: 235; Konyalı 1978: 40

¹³ Konyalı, 1978: 42.

¹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, RAPOR Ü60101001-RP003, 9/10/1981

II. 2. 2011 Yılı Onarımları

II.2.1. Genişletme Ve Çevre Düzenlemeye İlişkin Müdahaleler

Hacı Bayram Camisi ve çevresinde 2011 yılında gerçekleştirilen son onarım, düzenleme ve genişletme çalışmalarını Ankara Büyük Şehir Belediyesi üstlenmiştir. Uygulamalar Vakıflar Genel Müdürlüğü ile yapılan protokol çerçevesinde Uğur Proje Ltd. tarafından hazırlanan proje kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, Caminin etrafındaki tuvaletler, abdesthaneler, dernekler tarafından kullanılan niteliksiz binalar yıkılıp temizlenerek avlu genişletilmiş; tuvaletler avlu altında daha geniş ve konforlu bir şekilde yeniden düzenlenmiştir.

Yapının kuzeyindeki 1970 yılında yapılmış olan revaklı ek kısım tamamen yıkılarak, yerine ibadet alanını genişletecek şekilde daha büyük hacimli yeni bir kısım inşa edilmiş; bu kısmın altında da (bodrum katı) yeni ibadet alanları oluşturulmuştur (Foto. 10, 11). Bu yeni düzenleme ve ilavelerle caminin 1080 m² olan ibadet alanı 2500 m²'ye; cemaat kapasitesi 2000 kişiden 4500 kişiye çıkartılmıştır. Caminin yeniden yapılan ek kısımları geleneksel motif, desen ve hat yazılarıyla (kufi, sülüs) tezyin ve tefriş edilmiştir.

Çevre düzenlemesi projesinin bir devamı olarak, August Tapınağı'nın hemen doğu tarafına fiskiyeli havuz inşa edilmiş, yapı ve çevresi yeni sistemlerle aydınlatılmıştır (Foto. 12).

II.2.2. Ana Mekandaki Mimari Yüzeyler Üzerinde Yapılan Onarımlar

Yapının eskiden kalma ana mekânı içindeki ahşap, kalemşi, çini, alçı vb mimari yüzeylere ilişkin koruma çalışmaları Ankara Büyük Şehir Belediyesi ve yüklenicinin talebi üzerine yönetimim altında oluşturulan bir ekip¹⁵ tarafından gerçekleştirilmiş ve yaklaşık 5 ayda tamamlanmıştır. Bu doğrultuda, öncelikli olarak söz konusu özgün malzeme ve elemanlar üzerinde gözlenen bozulmalar ve nedenleri araştırılmış; bu sorunların çözümüne yönelik koruma yöntemleri belirlenerek aşağıda sıralanan uygulamalar gerçekleştirilmiştir.

II.2.2.1. Ahşap elemanlar üzerinde gerçekleştirilen koruma çalışmaları

Camide kapı ve pencere doğramaları, tavan, minber, kadınlar mahfeli ve kadınlar mahfeline çıkışı sağlayan merdiven ile taban döşemeleri ahşaptandır. Kapı ve pencereler, pervazları hariç büyük ölçüde yenilenmiş, tavan, minber ve mahfil 18.- 19. yüzyıl onarımlarıyla bugünkü şeklini almıştır. Kasetleme tekniği ile yapılmış olan tavan kenarlarda boyama yöntemiyle oluşturulmuş çeşitli çiçek desenleriyle süslü pervaza sahiptir. Tavan ortasında yer alan altıgen göbek çiçekli bordürlerle kuşatılmıştır. Benzer göbekler daha küçük boyutlarıyla kadınlar mahfilinin kuzey ve doğu kanatlarında da yer alır. Taklit künde-kari tekniği ile yapılmış minber boyalı süslemelere sahiptir. Ahşap minber ve tavan bu özellikleriyle Ankara'da 18. yüzyıl için tipik olan örnekleri temsil etmektedir.

Cami tabanının alt kotunda bulunan Çilehane'ye ait ahşap direk ve hatıllar yapının en eski (15. yüzyıl) ve özgün elemanları olarak bugüne ulaşmıştır (Foto. 13).

Yapıdaki ahşap elemanlar kullanım alanlarına göre farklı şekillerde bozularak bugüne ulaşmışlardır. Çilehane'deki ahşap dikme ve hatıllar zamanın yıpratıcı etkisi, nem ve ısı değişimleri nedeniyle aşınma, çatlama, yarıma gibi fiziksel bozulmalara uğramış; böcekler ahşap bünyelerinde çok sayıda delik oluşumuna neden olmuştur. Sonradan yapılan boya ve onarımlar kirlenmelere yol açmıştır.

¹⁵ İç mekânda özgün mimari yüzeyler üzerinde yürütülen koruma ve onarım çalışmaları Doç. Dr. Bekir Eskici tarafından hazırlanan bir rapor doğrultusunda bizzat konservasyon (koruma) teknikleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bekir Eskici denetiminde gerçekleştirilen uygulama çalışmalarına teknikerler Gamze Günay, Elif Topaç, Tarık Satar, Burcu Taş, Murat Ünal katılmıştır.

Yakın zamanlarda yenilenen pencere ve kapı doğramaları ile minber ve tavan özgün bütünlüklerini korumakta olup, genelde sağlam oldukları tespit edilmiştir. Ancak koruma amacıyla yüzeylere uygulanan yoğun vernik tabakaları belirli bölgelerde aşırı parlaklığa yol açmıştır.

Mahfil direkleri, tavanı ve merdiven kuruluşunda aşınma, çatlama ve yarılma gibi fiziksel tahribatlar gözlenmiştir. Çeşitli dönemlerde uygulanan kat kat boya / yağlı boya katmanları özgün yüzeyleri büyük ölçüde örtmüştür (Foto. 14).

Özgün boyalı ahşap yüzeylerdeki kirlerin temizlenmesi

Tavan ve pencere pervazları ile tavan göbeklerindeki boyalı süslemelerin yüzeyinde daha çok tozdan kaynaklanan homojen bir kir tabakası ile yer yer yağlı boya/ badana artıklarından kaynaklanan kirlenmeler gözlenmiştir. Bu yüzeysel kirlerin temizlenmesi için önce yumuşak kıl fırça ile mekanik temizlik yapılmış, ardından “saf su içinde %5’lik non iyonik deterjan” karışımından oluşan bir solüsyon ile hafif silim yapılmıştır. Hazırlanan solüsyon üstübu ile yüzeylere uygulanmıştır. Ardından kuru silim yapılarak yüzeydeki su ve deterjan artığı iyice temizlenmiştir. Bu işlemler boyalı süslemelere sahip ahşap minber üzerinde de uygulanmıştır.

Sonradan sürülen yağlıboya tabakalarının yüzeyden kaldırılması

Caminin kadınlar mahfeli direkleri ve tavanları ile merdiven korkuluklarındaki düz ahşap elemanlar üzerine sonradan uygulanmış ve çoğu bozulmuş farklı renk ve katmanlardaki boya/yağlı boya tabakalarının kaldırılması karara bağlanmıştır. Bunların kaldırılması için çeşitli deneysel uygulamalar yapılarak uygun yöntemler belirlenmiştir. Bu denemeler sonunda, yağlı boya tabakalarının ısı işlem (sıcak hava tabancası), fiziksel (bisturi, zımpara) ve kimyasal (boya sökücü) yöntemlerle yüzeylerden kaldırılması sağlanmıştır.

Tavan ve merdiven korkuluklarındaki düz yüzeylerde ısı tabancası ile sıcak hava uygulaması yapılarak boyanın yumuşatılması sağlanmış; ardından sabit uçlu bisturi ile boyalar özgün ahşap yüzeyine ulaşılan kadar alınmıştır. Ahşap yüzeylerde bulunan bütün yağlı boya tabakaları alındıktan sonra yüzeyde kalan boya ve macun kalıntıları su zımparası ile tamamen temizlenmiştir.

Tek kat yağlı boya ile boyanmış kısımlarda ise boya sökücü (di metil klorür içerikli boya çözücü) kullanılmıştır. Jel şeklinde kullanıma hazır olan çözücü, fırça yardımıyla boyalı yüzeylere uygulanmış, bir süre bekletildikten sonra yumuşaması sağlanan boya tabakası spatula ve sünger yardımıyla silinerek yüzeyden alınmıştır.

Kadınlar mahfelini taşıyan ahşap dikmeler, kriş ve kemerlerde yürütülen bu temizlik işlemleriyle özgün kalemişi süslemeler ortaya çıkartılmıştır (Foto. 15, 16). Dikmelerde ve kirişlerdeki ok ucu, zigzag ve dama motiflerini andıran desenler ile kemer köşeliklerindeki zarif nar dalı motiflerinden oluşan bu süslemeler, bütün yüzeyleri kaplayarak iç mekânda renkli bir görünüm oluşturacak şekilde tasarlanmıştır (Foto. 17, 18). Desenler kırmızı, turuncu ve yeşil renklerden oluşmaktadır. Yapının diğer tavan süslemeleriyle çağdaş (18. yy) olduğunu düşündüğümüz bu desenler, yıpranmış olması nedeniyle, yüksek ihtimal 1941 yılında Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlar sırasında veya öncesinde yağlı boya ile kaplanmış olmalıdır. Zira bu tarihlerden sonra yapılan yayınlarda söz konusu süslemelere ilişkin bilgi veya bunun varlığını gösteren fotoğrafa rastlanamamıştır.

Ortaya çıkarılan özgün kalemişi süslemelere uygulanan rötuş ve sağlamlaştırma işlemleri

Üzerindeki sonradan sürülen yağlı boya tabakaları alındıktan sonra ortaya çıkarılan özgün süslemelerde boya dökülmeleri ve aşınmaları gözlenmiştir. Ayrıca ahşapların yüzeylerinde çeşitli büyüklüklerde çatlaklara rastlanmıştır.

Ahşap yüzeylerinde bulunan çatlaklar uygun renk ve dokularda dolgu macunları ile kapatılmıştır. Desenlerin bozulmuş kısımları özgün renklerine uygun olarak mineral kökenli boyalarla renklendirilmiştir. Kemerlerde bulunan nar motifleri çok fazla tahribata uğradığı için orijinaline uygun çizilerek yeniden canlandırılmıştır. Alt mahfilde bulunan sonradan eklenmiş ahşap kemer ve kolonlardaki desenlerin eksik kısımları renklendirilerek tamamlama yoluna gidilmiştir.

Üst kattaki kemerlerde bulunan nar motifleri ve kolonlardaki zikzak desenlerinin yüzeyine önceki onarımlar sırasında sürülen vernik tabakası ısı tabancası yardımı ile yüzeyden temizlenmiştir. Kadınlar mahfilindeki yağlı boya tabakası altından çıkartılan tüm motif ve desenlerde olabildiğince özgün renkler korunmuş; ancak boyası dökülmüş ve aşınmış kısımlarda rötuş yöntemiyle renklendirme yoluna gidilmiştir. Benzer uygulamalar caminin ana mekân tavanı ve ahşap minberinde de gerçekleştirilmiştir.

Renklendirme ve rötuş işlemlerinden sonra, olası aşınmaları önlemek ve sağlamlaştırmak için boyaların yüzeylerine akrilik esaslı ve geriye dönüşlü yüzey koruyucu (aseton içinde % 5'lik Paroloid B 72) tatbik edilmiştir.

Düz ahşap yüzeylere boya/vernik uygulaması

Üst katta bulunan mahfil tavanı ve merdivenlerdeki özgün renk ve görüntüden uzak yağlı boya tabakaları ısı tabancası ile sökölüp zımpara ile temizlendikten sonra yüzeylere doğal mat görünümlü koruyucu vernik uygulanmıştır. "İnce, şeffaf gomalak" bu amaca uygun termoplastik bir koruyucu olarak tercih edilmiştir.

Böceklerin dezenfektasyonu (ilaçlama)

Çilehane'deki ahşap dikme ve hatılarda yoğun olarak gözlenen böceklenmeye karşı son dönemlerde denenmiş ve başarılı olmuş dezenfektanların kullanılması; uygulama için orman fakültelerinin ilgili bölümleri veya ziraat fakültelerinin Bitki Koruma bölümlerinden profesyonel destek alınması önerilmiştir. Ancak bu ilaçlama işlemi, proje uygulama sürecinde gerekli araştırma ve tespit çalışmaları tamamlanamadığı için yapılamamıştır.

II.2.2.2. Çini Kaplamalar Üzerinde Gerçekleştirilen Koruma Çalışmaları

Caminin harim duvarları zeminden pencere üstlerine kadar çeşitli dönemlere ait çinilerle kaplıdır. Tek renk sırlı ve sıraltı tekniğinde üretilmiş çini süslemelerde kare ve dikdörtgen levhalar kullanılmıştır. Alttaki üç sıra düz lacivert sırlıdır. Bunun üzerinde ortası çiçek desenli mavi – beyaz sırlı çiniler yer almakta, en üstte lacivert üzerine beyaz renkli sülüs yazı bordürü uzanmaktadır. Çinilerde görülen farklı renk ve desen özellikleri, farklı dönem onarımlarına işaret etmektedir. Müezzin mahfelindeki özgün çiniler 18. yüzyıl Kütahya grubundandır. Harim duvarlarındaki çinilerin çoğu yakın dönem onarımlarında yenilenmiştir. Çinilerde kil hamuru krem renkli ve ince gözeneklidir.

Yapıda mevcut çini kaplamaların genel olarak sağlam oldukları tespit edilmiştir. Ancak yer yer eksilme, çatlama ve parça kaybı gibi fiziksel bozulmalar ile yüzeysel birikim ve boya-badana (yakın dönem) artıklarından kaynaklanan kirlenme gözlenmiştir. Yoğun olmamakla birlikte bazı çinilerde eksik alanlar önceki onarımlar sırasında renk ve doku bakımından uyumsuz harç ile

doldurulmuştur. Özensizce yapılan bu dolgular özgün yüzeylerde kirlenmelere de yol açmıştır. Sonradan yapılan elektrik ve su tesisatı nedeni ile de bazı çini levhalar tahrib edilmiştir.

Çinilerin yüzeyindeki toz ve yüzeysel kirler önce fırça yardımıyla kuru olarak temizlenmiş, sert kir ve lekeler “saf su içinde %5’lik non iyonik detarjan” karışımından oluşan bir solüsyon ile silinmiştir. Önceki onarımlarda derz aralarına ve eksik olan kısımlara sürülmüş kirliliğe yol açan siyah yağlı boyalar selülozik tiner ile yumuşatılarak bisturi yardımıyla yüzeylerden alınmıştır.

Mahfil kısmındaki çinilerin bozulmuş derz harçları yenilenmiş, üst kısımlardaki ayetlerin eksik kısımlarında yazılar alçı ile tamamlanarak renklendirilmiştir (Foto. 19). Harimdeki motifli ve düz lacivert çinilerde görülen eksik bölümler Kütahya’da aslına uygun yaptırılan yeni çinilerle tamamlanmıştır (Foto. 20).

II.2.2.3. Alçı Mihrab Üzerinde Gerçekleştirilen Koruma Çalışmaları

18. yüzyıldan kalma alçı mihrab¹⁶ kareye yakın dikdörtgen planlı harimin güney duvarı ortasında tavana kadar yükselir. Alçıdan kalıplama tekniği ile levhalar halinde yapılmıştır. Süsleme alçak kabartmadır. Çok kenarlı mihrab nişi mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Nişin alt kısmı, köşelik ve ortadaki çerçeve bordürü yıldızlı geometrik süslemeleri taşır. İçten birinci ve üçüncü yazı bordürleri sade sülüs ile yazılmış ayet ve sureleri içerir. Mihrab alınlığında palmet dizileri ve yazı panoları sıralanır. Mihrab malzeme, biçim ve süsleme özellikleri bakımından Ankara ve çevresindeki alçı mihrab geleneğini 18. yüzyılda da devam ettiren özgün örneklerden biridir¹⁷.

Mihrab özgün bütünlüğünü büyük ölçüde koruyarak bugüne ulaşmıştır. Bununla birlikte, sonradan sürülen kalın boya tabakaları yüzeyleri örtmüştü; motiflerin tanımlanmasını güçleştirmiştir. Alınlığın en alt sırasındaki palmetlerden biri eksilmiştir. Yazılar sarı yıldız boya, diğer yüzeyler bej yağlı boya ile boyanmıştır.

Alçı mihrabın yüzeyinde bulunan sonradan sürülmüş yağlı boya tabakaları boya sökücü yardımıyla kaldırılmaya çalışılmış; ancak bunlardan sadece iki kat yüzeyden alınabilmektedir. Alt yüzeylerde bulunan çeşitli renk ve katmanlardaki boyalar bütünüyle homojen olarak yüzeyden alınamamıştır. Mihrabın alınlığındaki eksik palmetler aslına uygun olarak alçıdan tamamlanmıştır. Mihrab yüzeyinde bulunan çatlaklar alçı ile dolgulanmıştır. Yapılan işlemlerin ardından mihrab yüzeyi tekrar su bazlı boya ile ince bir tabaka halinde boyanmıştır (Foto. 21).

III. Değerlendirme Ve Sonuç

Hacı Bayram Camisi esasen avlusundaki türbeler ve önceleri var olduğu bilinen haziresiyle küçük bir külliye kuruluşu olarak nitelendirilebilecek yapılar manzumesinden oluşmaktadır. Külliye’nin bitişiğindeki Pagan kültürüne ait August Mabedi ile birlikte içinde yer aldığı bölge, 1. derecede koruma altında olan kentsel ve arkeolojik sit alanıdır. Sit sınırları içinde caminin bulunduğu kesim, barındırdığı kültür varlıkları için olduğu kadar çeşitli uygarlıklara ait tapınım (kült) alanı olması bakımından da etkileyici değerlere sahiptir. Külliye’nin genel silüetini farklı niteliklerdeki mimarî anıtlarla birlikte geri plandaki geleneksel doku izi taşıyan konutlar oluşturmaktadır. Külliye, bu anıtların yarattığı özgün bir tarihi mekân ve yüzyıllara uzanan bir mimarî geçmiş demektir. Özellikle Hacı Bayram Camisi ve onunla birlikte alandaki tüm anıtlar eşsiz ve ilginç bir ortam oluşturmaktadır. Bu tarihî ortamın tüm simgeleriyle birlikte algılanmasının, derinlemesine anlaşılmasının sağlanması gerekir. Alandaki farklı uygarlıklara ve inançlara ait söz konusu anıtların birlikte, iç içe oluşturdukları mimarî zenginlik, küçük ama eşsiz bir müze - arkeopark alanı olarak değerlendirilme fırsatı vermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

¹⁶ Eskici 2001: 127

¹⁷ Eskici 2001: 308

Bununla birlikte, alana ve Külliye dokunulmazlık statüsü kazandıran bütün bu tarihi, kültürel ve simgesel değerlere rağmen, artan cemaat ve çeşitli ihtiyaçlar nedeniyle geçmişten bugüne sürekli dokunulduğu, cami ve çevresinin yeni eklerle genişletilip değiştirilmeye maruz bırakıldığı anlaşılmaktadır. Külliye, 19. yüzyılın sonlarına kadar çeşitli devirlerde geçirdiği onarım ve ilavelerle asli hüviyetini değiştirmeden varlığını sürdürebilmiş iken; özellikle son 80 yılda büyük değişikliklere uğrayarak bugünkü durumunu almıştır. Bu son 80 yıl içerisinde her seferinde yapılan değişiklik ve ilaveler caminin ve çevresinin özgün kütlelerinde ve biçiminde farklılaşmaya yol açmış; tarihinden gelen bazı izler yok edilmiştir. Bu süreçte Cami, etrafındaki içerisinde değerli mezar taşları da bulunan tarihi haziresi ile zaviyesini kaybetmiş; batı tarafındaki kemerli geçidi kapatılmış; kuzeyine betonarme ilaveler yapılmıştır. Bu arada, iç mekânda bazı süslemeler yenilenirken güzelliklerini kaybetmiş; alçı mihrab ve kadınlar mahfili kat kat boyanarak özgün görünümü bozulmuştur. Özellikle 2011 yılı ve öncesinde cemaat kapasitesini arttırmak amacıyla yapılan yeni düzenlemeler ve ilaveler külliye mimarî kuruluşu ve tarihinden gelen bilgi bütünlüğünün zedelenmesine neden olmuştur. Yapının bünyesine giydirilen kendisinden daha büyük hacimdeki yeni ekler mimari kütlelerini ve özgün tasarımını bozmuştur. Üstelik bu betonarme eklere tuğla giydirilmek suretiyle bu kısımların yapıdan ayrı değil, yapının özgün tasarımıymış gibi yanıltıcı algı oluşumuna sebebiyet verilmiştir.

Çevre düzenlemesi kapsamında August Tapınağı'nın hemen yanına yapılan fiskiyeli havuz, alanın bütün simgesel, kültürel ve tarihi değerlerine aykırı, genel silueti bozan bir düzenleme olmuştur. Geceleri ışıklı ve hareketli fiskiyeler burasını tarihi bir mekân değil de, adeta parıltılı bir fuar alanına dönüştürmüştür.

Bütün bu olumsuzluklara karşın, 2011 yılı onarımları sırasında yapı üzerinde bilimsel esaslara ve modern restorasyon teamüllerine uygun müdahaleler de gerçekleştirilmiştir. Bu müdahaleler daha çok esas yapının iç mekânındaki mimari yüzeylerde yapılan uygulamalardan oluşmaktadır. İç mekândaki ahşap elemanlar, kalemleri ve çini kaplamalar özgün bütünlüklerini bozmadan ve değiştirmeden temizlenip sağlaştırılmış; kadınlar mahfilindeki yağlı boya ile kaplanmış özgün kalemişi süslemelerin ortaya çıkartılması sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- AKTÜRE, Sevgi (1984), "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", **Tarih İçinde Ankara**, (Eylül 1981 Seminer Bildirileri), Ankara, s. 1 - 47 (s. 19)
- AKYURT, M. Yusuf (1942), **Türk İslam Kitabeleri**, Birinci Kısım Ankara Kitabeleri (Türk Tarih Kurumu), s. 18 - 19
- ANONİM (1983), **Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler, I**, (2. Baskı), Ankara, s.364
- ANONİM (1995), **Ankara Vilayeti Salnamesi 1325 (1907)**, Ankara, s. 98,
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı (1972), **Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806-855 (1403 – 1451)**, İstanbul, s. 241 – 242
- ERDOĞAN, Abdülkerim – GÜNEL, Gökçe – KILCI, Ali (2007), **Osmanlı'da Ankara**, Ankara, 137
- ERGENÇ, Özer (1995), **XVI. Yüzyılda Ankara Ve Konya**, Ankara, s.24
- ESKİCİ, Bekir (2001), **Ankara Mihrabları**, Ankara, s.127, 308
- GÜLEKLİ, Nurettin Can (1948), **Ankara, Tarih, Arkeoloji**, Ankara, s.118
- KONYALI, İbrahim. Hakkı (1978), **Ankara Camileri**, Ankara, s. 39 - 43

Turkish Studies

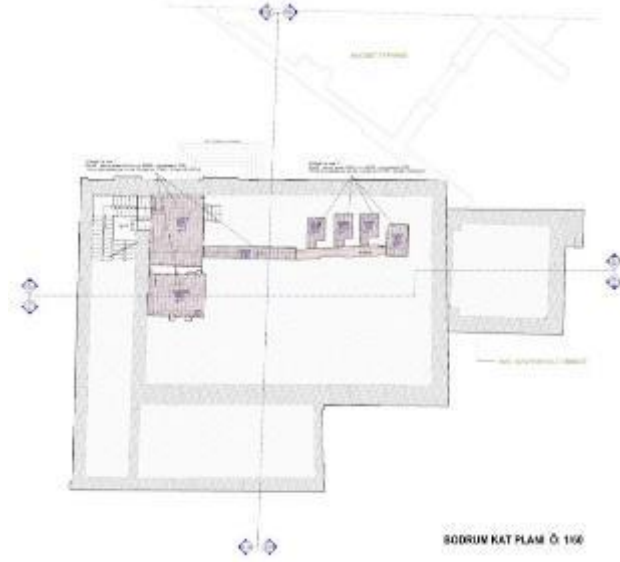
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

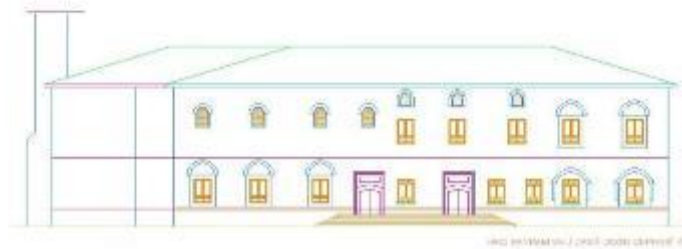
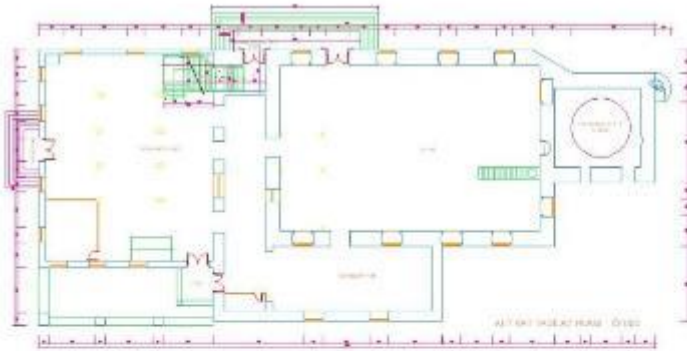
ÖNEY, Gönül (1971), *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, s. 66 – 69

ÖZDEMİR, Rıfat (1986), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, s.50

ŞEKİL VE FOTOĞRAFLAR

Şekil 1. Hacı Bayram Camisi Ana Mekân Bodrum Katı (Çilehane) Planı (Uğur Proje Ltd.)

Şekil 2. Hacı Bayram Camisi Mevcut Durum Planı ve Doğu Cephesi (Uğur Proje Ltd.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

Foto 1. Hacı Bayram Külliyesi Genel Görünümü

Foto 2. Hacı Bayram Külliyesi ve Çevresi Genel Görünümü (Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi, 1940'lı - 1950'li Yılların Başı)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

Foto 3. Hacı Bayram Camisi, Kuzey Doğudan Genel Görünümü (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1940 Öncesi)

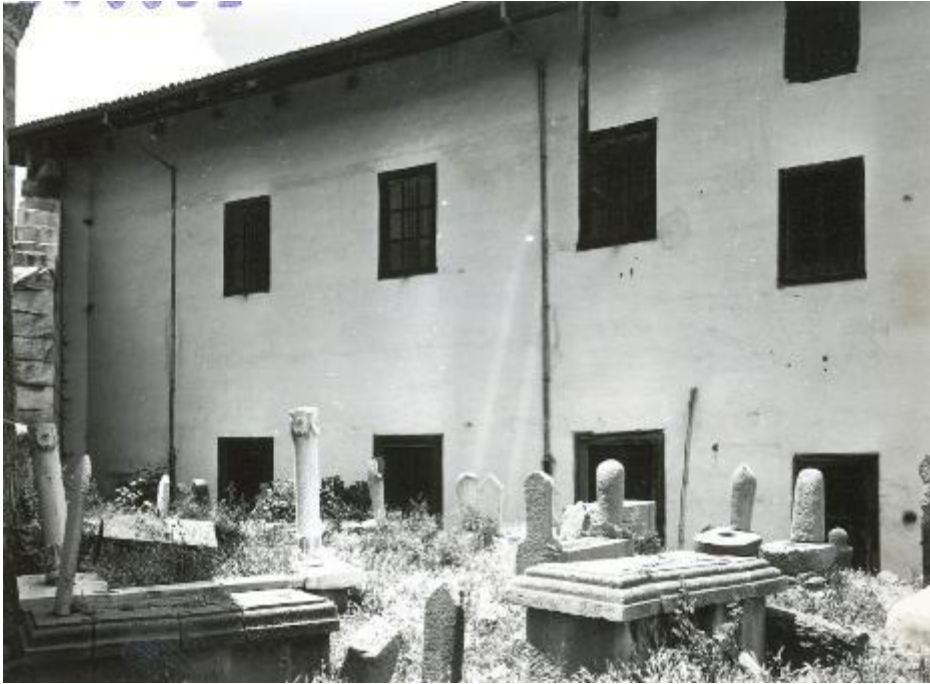

Foto 4. Hacı Bayram Camisi Ve Haziresi Doğudan Genel Görünümü (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1940 Öncesi)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

Foto 5. Hacı Bayram Camisi, İç Mekân Güney Batı Yönden Görünüm (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1940 Öncesi)

Foto 6. Hacı Bayram Camisi, İç Mekân Kuzey Batı Yönden I Görünüm (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1940 Öncesi)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

Foto 7. Hacı Bayram Camisi, Revaklı Galeri (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1940 Öncesi)

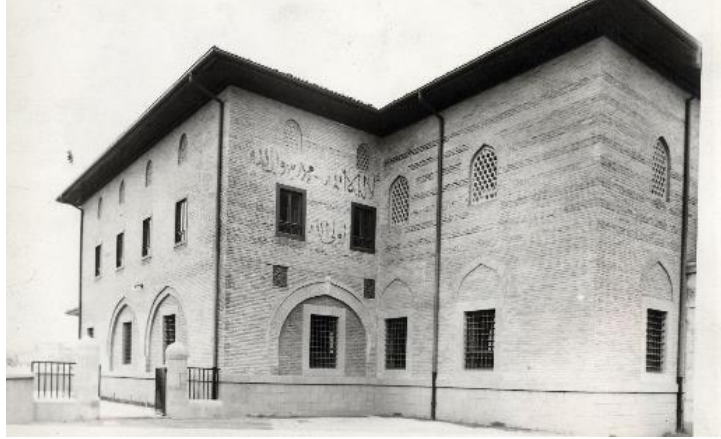

Foto 8. Hacı Bayram Camisi, Revaklı Galeri Kapatıldıktan Sonra (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1941 Yılı Onarımı Sonrası)

Foto 9. Hacı Bayram Camisi Ve Çevresi, Kuzeydeki Ek Bölüm (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1971 Yılı Onarımı Sonrası)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

Foto 10. Hacı Bayram Camisi Ve Çevresi, Kuzeydeki Ek Bölüm (2011 Yılı Onarımı Sonrası)

Foto 11. Hacı Bayram Camisi, Kuzeydeki Ek Bölümün İçinden (2011 Yılı Onarımı Sonrası)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

Foto 12. Hacı Bayram Camisi Ve Çevresi (2011 Yılı Onarımı Sonrası)

Foto 13. Hacı Bayram Camisi, Harim Altındaki Çilehane Mekânlarından

---

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

Foto 14. Hacı Bayram Camisi, Harimdeki Kadınlar Mahfili (2011 Yılı Onarımı Öncesi)

Foto 15. Hacı Bayram Camisi, Kadınlar Mahfili Direklerindeki Yağlı Boya Tabakalarının Kaldırılması Çalışmalarından (2011 Yılı Onarımı)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

Foto 16. Hacı Bayram Camisi, Kadınlar Mahfili Direklerindeki Yağlı Boya Tabakaları Kaldırıldıktan Sonra Ortaya Çıkartılan Boyalı Süslemeler (2011 Yılı Onarımı)

Foto 17. Hacı Bayram Camisi, Kadınlar Mahfili Ahşap Elemanlarındaki Yağlı Boya Tabakaları Kaldırıldıktan Sonra Ortaya Çıkartılan Boyalı Süslemeler (2011 Yılı Onarımı)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

Foto 18. Hacı Bayram Camisi, Kadınlar Mahfili Ahşap Elemanlarındaki Yağlı Boya Tabakaları Kaldırıldıktan Sonra Ortaya Çıkarılan Boyalı Süslemelerden Detay (2011 Yılı Onarımı)

Foto 19. Hacı Bayram Camisi, Kadınlar Mahfili Altındaki Çinilerin Onarımı Çalışmalarından (2011 Yılı Onarımı)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 10 Fall 2014

Foto 20. Hacı Bayram Camisi, Harimdeki Duvar Çinilerinin Onarımı Çalışmalarından (2011 Yılı Onarımı)

Foto 21. Hacı Bayram Camisi, Harimin Güney Batısından Görünüm (2011 Yılı Onarımı Sonrası)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/10 Fall 2014

